

Продовольче самозабезпечення населення України

Мета статті — проаналізувати розвиток важливого напрямку забезпечення продовольчої безпеки України, його динаміки, стану, перспективи.

Методика дослідження. Загальнонаукові методи: абстрактно-логічний - для систематизації наявного теоретичного матеріалу; індукції й дедукції - для виведення загальних принципів з аналізу фактів; синтезу - для об'єднання елементів досліджуваної системи та її аналізу в цілому; порівняння - для оцінки одержаних показників. Використано статистичні дані, а також методичні підходи щодо оцінки продовольчого самозабезпечення.

Результати дослідження. Суттєва частка продовольчого споживання безоплатна (виробництво продовольства для самоспоживання, самозаготівлі, продовольча допомога). В Україні вона дорівнює одній шостій, а в сільській місцевості - третині всіх продуктів харчування. Господарства населення, виробляючи продовольчі продукти, чверть їх продають, 60% використовують для самоспоживання, 15% - допомога родичам.

Продовольча самозабезпеченість країни зростає при зменшенні споживання частки продовольчого імпорту. Імпортна політика повинна забезпечити національному споживачеві доступ до продуктів, що не виробляються у країні, але можливості імпортозаміщення потрібно реалізувати.

Елементи наукової новизни. Визначено, що за рахунок бюджетного фінансування доцільно створити й поступово реалізувати широкомасштабну програму продовольчої допомоги малозабезпеченим соціальним групам населення.

Недостатнє продовольче споживання значної частини українських громадян зумовлює необхідність розробки державної програми продовольчої допомоги малозабезпеченим верствам населення. Табл.: 6 Бібліогр.: 8.

Ключові слова: продовольча забезпеченість, самоспоживання, імпортозаміщення, продовольча допомога, національний споживач.

Пасхавер Борис Йосипович - доктор економічних наук, професор, академік НААН, головний науковий співробітник відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі, Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26)
E-mail: karsak@ukr.net

Постановка проблеми. Сучасна статистика, досліджуючи витрати і ресурси домогосподарств України, дає вартісну оцінку продовольчого споживання в цілому й окремо тієї його частини, яка придбана за гроші. Різниця цих оцінок - некуповане (нетоварне) споживання продовольчих продуктів, в якому виділяються дві можливості надходження: а) особисте селянське господарство та самозаготівлі (рибалка, мисливство, бортництво, збір грибів, ягід тощо); б) продовольча допомога від родичів і з інших джерел.

Ця частка продовольчого споживання відіграє помітну роль у розв'язанні проблем продовольчої безпеки у сьогочасній Україні, особливо в кризові періоди, що актуалізує необхідність аналізу її динаміки й перспектив розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Внеску продовольчого самоспоживання у розв'язанні проблем продовольчої безпеки

присвячена значна частина наукової літератури, зокрема, капітальні дослідження О.І. Гойчук [4], О. Біттера [5], І.В. Свиноуса [6], І.В. Прокопи, Т.В. Беркути [7].

Мета статті — проаналізувати розвиток важливого напрямку забезпечення продовольчої безпеки України, його динаміки, стану, перспективи.

Виклад основних результатів дослідження. Згідно зі статистичними дослідженнями доходів та витрат домогосподарств у 2016 році пересічний громадянин України споживав продовольчих продуктів на 37,4 грн за день, з яких за гроші куплено на 31,2 грн і на 6,2 грн — оцінка «натуральних» надходжень. Таким чином, 16,5% душевого добового раціону — безоплатні. Величина цього показника значно коливається за типами поселень: у великих містах лише 4,4%, у малих містах — 12,9, у сільській місцевості — 34,2%.

Частка некупованого харчування — один із показників рівня розвитку країни. У країнах, що розвиваються, значна питома вага

натурального (нетоварного) сільськогосподарського виробництва, тоді як у розинутих країн самоспоживання має лише невелику частку продовольчого забезпечення. Вирішальний фактор впливу на національні відмінності рівня продовольчого самоспоживання — урбанізація. Наразі частка сільського населення у світі — 47%, в Україні — 31, у США — 19%.

Інформація таблиці 1 дає уявлення про рівень та динаміку продовольчого самоспоживання в нашій країні. Передусім звертає увагу низхідна динаміка частки власно виробленої продукції у продовольчому споживанні. Така тенденція не є результатом зро-

стаючих доходів населення, нині вони менші, ніж у 1990 році. Але обсяги купівлі продовольчих товарів залежать не тільки від купівельної спроможності населення, а також від їхньої фізичної доступності. З розвитком ринкових відносин відійшли у минуле категорії постачання й товарний дефіцит (багаторазова різниця між цінами магазину та базару, порожні полиці тощо). Зростання фізичної доступності виявилось значнішим від доступності платоспроможної, що й пояснює зменшення частки некупованого продовольства. Відчутна також реакція цієї частки на періоди кризового занепаду.

1. Частка некупованого харчування в загальному обсязі продовольчого споживання населення України, %

Населення	1990 р.	1999 р.	2013 р.	2016 р.
Усього	24,1	35,6	13,8	16,5
Міське	14,1	22,1	6,1	7,7
Сільське	57,8	61,3	32,7	34,2

Джерело: Витрати і доходи домогосподарств України. Стат. щорічники за відповідні роки.

Значна різниця між частками самоспоживання в містах і селах привертає увагу до сучасного процесу урбанізації. Згідно з офіційною статистикою останніми роками темпи урбанізації в Україні незначні: в 2016 році питома вага сільського населення зменшилася на 0,5 проміле.

Таке зменшення — не результат міграції, а наслідок підвищеної смертності мешканців сільської місцевості. У 2016 році міста України від природного скорочення втратили 95,5 тис. осіб, або ж 3,3 проміле наявного населення; втрати сільського населення — 90,7 тис. осіб, що дорівнює 7,0 проміле наявної людності. У сільській місцевості більше людей похилого віку, але не тільки цим пояснюється підвищений показник смертності. У 2016 році рівень дитячої смертності у селах (діти до 1 року) був на 20% вищим ніж у містах.

Другим важливим фактором відмінностей у рівнях продовольчого самозабезпечення є диференціація доходів різних соціальних груп населення. У 2016 році при децильному групуванні домогосподарств різниця між душевим доходом у нижчому й вищому децилях дорівнювала 4,3 раза. Характерними ознаками такої диференціації були:

висока частка витрат на продовольство у бідних верствах населення — 64% від усіх споживчих витрат у першому децилі проти 49% в останньому;

висока частка витрат на ресторанне господарство у заможної групи населення —

7,5% продовольчих витрат у десятому децилі проти 1,3% у першому;

висока частка продовольчого самозабезпечення у незаможної групи — 20,3% всіх витрат на харчування у першому децилі та 9,0% — у десятому.

Ці особливості структури сімейних бюджетів зменшують відмінності продовольчого споживання порівняно з диференціацією доходів різнозабезпечених соціальних груп. Якщо пропорція душевих доходів першого й останнього децилів у 2016 році була більше ніж чотириразова, то грошові витрати на харчування однієї особи у десятому перевищують показник першого дециля менш ніж триразово. Незаможні верстви населення за рахунок вищої питомої ваги самозабезпечення, а також через купівлю дешевших продовольчих енергоносіїв зменшують своє відставання від забезпеченіших за енергетичною цінністю харчування. За душевим споживанням кілокалорій перший дециль відстає від останнього в 1,5 раза.

Сучасні статистичні обстеження дають можливість оцінити рівень продовольчого самозабезпечення по окремих продуктах, оскільки визначають частку спожитих продуктів харчування, вироблених в особистих селянських господарствах.

Дані таблиці 2 показують продуктову самозабезпеченість населення України. Перші роки української державності були періодом зтяжної економічної кризи, останнім роком

якої був 1999-й (дно рецесії). У цьому році в сільській місцевості особисте селянське господарство забезпечувало селянам 62% загальних доходів. Його товарність була незначною: з державного продовольства 13% продавали, решта йшла на самоспоживання.

У поточному столітті відбувся процес економічного відновлення, доходи населення суттєво зросли. У сільській місцевості надходження від особистого селянського господарства у 2013 році (останній довоєнний) становили вже менше однієї чверті, а товарна частина цих надходжень досягла 43%. Економічні ускладнення воєнного часу зменшили реальні доходи населення, що

змусило його підвищити частку продовольчого самозабезпечення. Зокрема, в сільській місцевості продукція домогосподарства була реалізована на третину, а дві третини використані на самоспоживання.

Завдяки самозабезпеченню продовольчими продуктами зменшується розрив у рівнях продовольчого споживання між бідними та заможними верствами населення. При децильному групуванні домогосподарств за розмірами доходів останній дециль перевищує перший за показником душевих грошових витрат на харчування у 2,7 раза, а некупованого харчування – в 1,5 раза.

2. Частка спожитих продуктів харчування, вироблених в особистих селянських господарствах, %

Продукти харчування	Усі домогосподарства			У тому числі у:								
				великих містах			малих містах			сільській місцевості		
	1999 р.	2013 р.	2016 р.	1999 р.	2013 р.	2016 р.	1999 р.	2013 р.	2016 р.	1999 р.	2013 р.	2016 р.
Хлібопродукти	8,0	0,7	0,7	0,7	0,0	0,0	4,0	0,2	0,1	19,2	1,6	1,6
М'ясопродукти	29,2	10,4	15,5	2,2	0,3	0,2	21,9	7,4	7,0	63,9	31,2	43,8
Рибопродукти	10,0	0,7	1,6	3,9	0,3	0,2	9,1	0,6	2,7	19,3	1,5	2,2
Молокопродукти	30,7	11,0	16,3	1,7	0,1	0,0	14,9	5,1	5,2	65,0	31,2	42,3
Яйця, шт.	30,9	16,8	35,3	3,7	0,7	0,7	25,5	4,7	19,8	78,1	45,3	90,6
Олія	3,6	0,1	0,0	0,6	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	8,1	0,2	0,1
Фрукти, ягоди	40,3	10,8	17,0	18,4	1,6	3,5	44,9	13,3	15,8	70,8	32,3	46,6
Картопля	66,7	48,9	65,5	20,8	4,6	4,7	66,2	45,9	55,1	92,4	86,4	100,0
Овочі та баштанні	51,9	26,3	34,9	19,3	3,4	4,6	53,2	26,8	30,3	82,8	55,0	71,7
Цукор, мед	6,8	2,5	4,5	2,7	0,5	0,8	7,4	3,1	3,7	11,4	4,3	8,3

Джерело: Витрати і доходи домогосподарств України. Стат. щорічники за відповідні роки.

Рівень самозабезпеченості продуктами харчування визначає не тільки статистика доходів і витрат населення. Органи статистики щорічно розраховують баланси надходжень та витрачання основних продовольчих продуктів, піднімаючи цю проблему на національний рівень. Із позиції країни в цілому продовольча самозабезпеченість – власне виробництво в обсягах споживання, її альтернатива – продовольчий імпорт.

Про рівень продовольчої самозабезпеченості України дає уявлення зіставлення обсягів виробництва і споживання (табл. 3). По всіх основних продовольчих групах крім рибопродуктів власне виробництво перевищує фонд споживання. Нестача рибопродук-

тів – наслідок занепаду рибного господарства: у 1990 році вилов риби та видобуток морепродуктів перевищував 1 млн тонн, наразі – у 12 разів менше.

Другий показник самозабезпеченості країни – співвідношення експорту й імпорту продовольчих товарів (табл. 4). На нинішній час зовнішня торгівля України налічує близько 150 найменувань агропродовольчих товарів, з яких більше половини мають від'ємне експортно-імпортне сальдо [8, с. 93], але домінуючі продукти (зернові та соняшник) забезпечують значну перевагу експортної виручки порівняно з імпортними витратами. Останніми роками ця перевага значно зросла.

3. Рівень самозабезпеченості основними видами продовольства в Україні

Продукти харчування	Виробництво, тис. т	Споживання, тис. т	Імпорт, тис. т	Споживання до виробництва, %	Імпорт до споживання, %
Хлібопродукти	5745	4309	12	75,0	0,3
М'ясопродукти	2324	2195	182	94,4	8,3
Рибопродукти	88	410	322	465,9	78,5
Молокопродукти	10382	8942	105	86,1	1,2

Яйця, млн шт.	15100	11416	87	75,6	0,8
Олія	5409	497	219	9,2	44,1
Фрукти, ягоди, виноград	2385	2119	732	88,9	34,5
Картопля	21751	5966	27	27,4	0,5
Овочі та баштанні	9998	6984	136	69,9	2,0
Цукор	2021	1420	5	70,3	0,4
По перерахованих продуктах	x	x	x	x	12,1

Джерело: Баланси та споживання основних продуктів харчування населення України. - Стат. зб. / Держстат України. — К., 2017. - С. 39-49.

4. Зовнішня торгівля агропродовольчими продуктами в Україні

Продукти харчування	Експорт			Імпорт		
	2010 р., тис. т	2016 р., тис. т	2016 р., до 2010 р., %	2010 р., тис. т	2016 р., тис. т	2016 р., до 2010 р., %
М'ясопродукти	48	303	631,3	378	182	48,1
Молокопродукти	956	434	45,4	273	105	38,5
Яйця	75	112	149,3	7	5	71,4
Зернові	14239	41451	291,1	175	240	137,1
Картопля	8	5	62,5	30	27	90,0
Овочі та баштанні	335	224	66,9	311	136	43,7
Плоди, ягоди, виноград	353	283	80,2	1130	732	64,8
Цукор, кондитерські вироби	65	505	776,9	90	5	56
Олія	2850	5104	179,1	319	219	68,7
Усі агропродовольчі продукти, млн дол. США	9935	15282	153,8	7514	3891	51,9

Джерело: Баланси та споживання основних продуктів харчування населення України. - Стат. зб. / Держстат України. — К., 2017. - С. 39-49.

Такому висновку дещо суперечать дані продовольчої торгівлі (табл. 5). З одного боку, вони доводять про відносно малу імпорتنу залежність агропродовольчого комплексу порівняно з іншими галузями, які працюють на споживчий ринок. З іншого — звітність торгових підприємств фіксує стійку

тенденцію до зростання імпортозалежності продовольчої торгівлі. Неузгодженість інформації таблиць 4 і 5, на нашу думку, пояснюється високим рівнем девальвації гривні, через яку темпи зростання цін на імпортовану продукцію вищі ніж на вітчизняну.

5. Частка продажу споживчих товарів, вироблених на території України, через торгову мережу підприємств, %

Товари	2000 р.	2010 р.	2016 р.
Усього	75,3	64,3	55,8
Продовольчі	93,2	88,2	84,8
Непродовольчі	58,7	50,0	35,6

Джерело: Статистичні щорічники України за відповідні роки.

Якщо країна прагне досягти продовольчої самозабезпеченості, то який рівень імпортозалежності може вважатися припустимим? Нині у світі діє процес глобалізації, характерною рисою якого є випереджаючі темпи зростання зовнішньої торгівлі порівняно з темпами збільшення обсягів виробництва. Так, за 16 років поточного століття світовий ВВП зростав середньорічним темпом у 2,8%, а світовий імпорт товарів та послуг — у 4,1%. Частка продовольчих товарів у світовому імпорті за цей період була майже постійною

(9%), тобто ця частина зовнішньої торгівлі теж мала високі темпи збільшення.

В Україні площа сільськогосподарських угідь із розрахунку на одну особу значно перевищує світовий показник, що повинно забезпечувати низьку продовольчу імпортозалежність. У 1990 році імпортоване продовольство дорівнювало 5% продовольчого споживання українського населення, тепер, як впливає з даних таблиці 5, — втричі більше. Така тенденція — результат активізації зовнішньоекономічної діяльності Украї-

ни, але частково її можна пояснити згасаннями можливостями імпортозаміщення.

На жаль, поки що не існує методики поділу імпорту на критичний (незамінний) і аналогічний продукції власного виробництва. Теоретично бажана імпортна політика має забезпечити вітчизняному споживачеві доступ до всього найкращого у світі, але одночасно кожна можливість імпортозаміщення повинна бути реалізована.

Суттєвий канал безоплатного продовольчого споживання – різні форми продовольчої допомоги, в якій значна чисельність населення має нагальну потребу. Про необхідність та недостатність такої допомоги свідчить медична звітність, яка фіксує причини смерті померлих і має позицію «голод, недостатність харчування». У 2014 та 2015 роках зареєстровано по 37 випадків голодної смерті. Цифри невеликі, але вони компрометують систему соціального захисту.

Наразі головний адресант продовольчої допомоги – родичі. Офіційна статистика в

2016 році оцінює цей вид некупованого харчування у 20 млрд грн, але не наводить чисельність адресатів. Судячи з цих цифр, вироблені в господарствах населення продовольчі продукти, що використані для споживання, мають такі приблизні пропорції: 25% продається, 60 – самоспоживається, 15% – дарується родичам.

Некуповане продовольче споживання здійснюється також за рахунок благодійних коштів, на які організуються пункти безоплатного харчування, але ця форма досягнення продовольчої безпеки має незначні обсяги.

Україна потребує започаткування й розвитку програми державної продовольчої допомоги і в такому випадку гідним прикладом для наслідування варто обрати федеральну продовольчу програму США, яка діє вже давно, та зі зростанням життєвого рівня в країні не скорочується, а розширюється, є фактором його росту.

6. Федеральна продовольча програма США

Показник	Учасники програм, млн			Вартість програм, млрд дол.		
	1990 р.	2000 р.	2015 р.	1990 р.	2000 р.	2015 р.
Продовольчі талони (SNAP)	20,0	17,2	45,8	14,1	15,0	69,7
Шкільний ленч (NSLP)	26,1	29,9	34,1	3,2	5,5	11,7
Шкільний сніданок (SB)	4,1	7,6	14,1	0,6	1,4	3,9
Жінки, немовлята, діти (WIC)	4,5	7,2	8,0	1,6	2,9	4,2
Діти та літні (CACFP)	1,5	2,7	4,1	0,7	1,5	3,0

Джерело: Statistical Abstract of the United States 2017. – Р. 380.

За чверть століття душевий розмір американського ВВП у зіставних цінах збільшився на 42%, що, безумовно, поліпшило доступність продовольчого споживання. Але зростаючі соціальні стандарти вимагають розширення програми продовольчої підтримки споживачів, яка в США визнається не тільки соціальним заходом, а також складовою аграрної політики, шляхом підвищення продовольчого попиту. За період, що аналізується, чисельність реципієнтів програм безоплатного харчування подвоїлася, а бюджетні асигнування цих програм збільшилися майже у 5 разів. Нині близько 5% національного продовольчого споживання в США сплачується коштами державного бюджету

як допомога малодохідним верствам населення.

Висновки. Згідно зі світовим досвідом зростання доходів населення зменшуватиме частку самозабезпечення у продовольчому споживанні. Але в найближчій перспективі безоплатне харчування відіграватиме значну роль у справі забезпечення продовольчої безпеки, а тому заслуговує державного сприяння та підтримки.

Україні доцільно за рахунок бюджетного фінансування створити й поступово розвивати широкомасштабну програму продовольчої допомоги малозабезпеченим соціальним групам населення, що буде гідним на прямом наздоганяючої економіки, бажаної та обіцяної.

Список бібліографічних посилань

1. Бюджети сімей робітників, службовців, колгоспників і пенсіонерів. – Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 1991. – 95 с.
2. Статистичний щорічник України за 2016 р. – К., 2017. – 612 с.
3. Statistical Abstract of the United States. – 2017. – 1012 р.
4. Гойчук О. І. Продовольча безпека / О. І. Гойчук. – Житомир: Полісся, 2004. – 348 с.

5. Биттер О. А. Рівень життя сільського населення: проблеми і перспективи / О. А. Биттер. — Львів : Українські технології, 2005. — 288 с.
6. Свиноус І. В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств / І. В. Свиноус. — К. : ТОВ "Аграр Медіа Груп", 2010. — 414 с.
7. Прокопа І. В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І. В. Прокопа, Т. В. Беркута. — К.: Ін-т економіки та прогнозів. НАН України, 2011. — 240 с.
8. Олефір В. К. Оцінка імпортозалежності ринку продовольчих товарів України / В. К. Олефір // Економіка і прогнозування. — 2016. — № 4. — С. 91-105.

Paskhaver B.Yo. Food self-providing of the population of Ukraine

The purpose of the article is to analyze development of an important direction in the food security ensuring of Ukraine, its dynamics, state, perspectives.

Research methodology. General scientific methods: abstract and logical - for systematization of available theoretical material; induction and deduction - for deriving general principles in fact analysis; synthesis - for combining elements of the investigated system and its analysis in general; comparison - to evaluate the obtained indicators. Statistical data as well as methodological approaches to self-sufficiency evaluation have been used.

Research results. An essential part of food consumption is free (food production for self-consumption, self-preparation, food aid). In Ukraine, it is one sixth, and in rural areas - one third of all food products. Private households sell a quarter of products, 60% of it use for self-consumption, 15% - for help to relatives.

The country's food self-providing increases with a reduction in consumption of food imports. Import policy should provide the national consumer with access to products that aren't produced in the country, but the possibility of import substitution needs to be realized.

Elements of scientific novelty. There's been determined the expediency for creation and gradually realization of a large-scale program of food aid for low-income social groups of the population at the expense of budget financing.

The deficient food consumption of a large part of Ukrainians necessitates development of a state program of food aid for low-income groups of the population. Tabl.: 6. Refs.: 8.

Keywords: food providing, self-consumption, import substitution, food aid, national consumer.

Paskhaver Borys Yosypovych - doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS, leading research fellow, department of business entities and economic methods in the AIC, Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine (26, Panas Myrnyi st., Kyiv)
E-mail: karsak@ukr.net

Пасхавер Б.И. Продовольственное самообеспечение населения Украины

Цель статьи — проанализировать развитие важного направления обеспечения продовольственной безопасности Украины, его динамики, состояния, перспективы.

Методика исследования. Общенаучные методы: абстрактно-логический — для систематизации имеющегося теоретического материала; индукции и дедукции — для вывода общих принципов относительно анализа фактов; синтеза — для объединения элементов исследуемой системы и ее анализа в целом; сравнения — для оценки полученных показателей. Использованы статистические данные, а также методические подходы к оценке продовольственного самообеспечения.

Результаты исследования. Существенная доля продовольственного потребления бесплатная (производство продукции для самопотребления, самозаготовки, продовольственная помощь). В Украине она равна одной шестой, а в сельской местности — трети всех продуктов питания. Хозяйства населения, производя продовольственные продукты, четвертую часть их продают, 60% используют для самопотребления, 15% — помощь родственникам.

Продовольственная самообеспеченность страны возрастает при уменьшении потребления доли продовольственного импорта. Импортная политика должна обеспечить национальному потребителю доступ к продуктам, которые не производятся в стране, но возможности импортозамещения нужно реализовать.

Элементы научной новизны. Определено, что целесообразно за счет бюджетного финансирования создать и постепенно реализовать широкомасштабную программу продовольственной помощи малообеспеченным социальным группам населения.

Недостаточное продовольственное потребление значительной части украинских граждан обуславливает необходимость разработки государственной программы продовольственной помощи малообеспеченным слоям населения. Табл.: 6. Библиогр.: 8.

Ключевые слова: продовольственная обеспеченность, самопотребление, импортозамещение, продовольственная помощь, национальный потребитель.

Пасхавер Борис Иосифович - доктор экономических наук, профессор, академик НААН, главный научный сотрудник отдела форм и методов хозяйствования в агропродовольственном комплексе, Государственное учреждение «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины» (г. Киев, ул. Панаса Мирного, 26)
E-mail: karsak@ukr.net

Стаття надійшла до редакції 06.12.2017 р.

Фахове рецензування: 08.12.2017 р.

Бібліографічний опис для цитування :

Пасхавер Б. Й. Продовольче самозабезпечення населення України / Б. Й. Пасхавер // Економіка АПК. — 2018. — № 1. — С. 5.

*